

Pelle János

„A pokol szívében”

Nemes Jeles László filmje, a *Saul fia*, amely 2015 májusában nagydíjat nyert Cannes-ban, azt az arcát mutatta be a *soának*, amelyet magyar közönség eddig nem ismert. A hazai történészek, akik közül egyesek kifejezetten érdekeltek a „magyar holokauszt” évtizedes múltja visszatekintő narratívájának fenntartásában, nem reflektáltak arra a dokumentum-kötetre, amely a forgatókönyv alapvető forrásmunkája volt, és amelyet mindenképpen érdemes összevetni a megvalósult filmmel. A 2005-ben Párizsban, a Calmann-Lévy kiadónál megjelent könyv címe: *Hangok a hamu alatt* (*Des voix sous la cendre*), alcíme pedig: *Az auschwitz-birkenai Sonderkommando tagjainak emlékiratai*.

Ez a páratlan anyag, sok más egyéb munkával és történeti feldolgozással együtt, vajon miért esik kívül azon a hivatalos narratíván, amit a Páva utcai Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény (HDKE) feltétlenül korszerűsítésre és bővítésre szoruló, már létrejöttkor, 2006-ban elavult kiállítása (Molnár Judit és Karsai László munkája) képvisel? A HDKE gyűjteménye a magyar állam és a zsidó kisebbség kapcsolatára, mindenekelőtt az intézményes antiszemitizmusra, a gettósításra és a deportálásra koncentrált, különös tekintettel az 1944. március 19-i német megszállástól a felszabadulásig terjedő időszakra és az ekkor Magyarországon történt eseményekre. A „hivatalos” és a hazai médiában uralkodó holokauszt-narratíva Auschwitzot, a „legnagyobb magyar temetőt” a megsemmisítési folyamat „végállomásaként” mutatja be, nem tér ki a tábor belső szervezetére, működésére, a „munkával való megsemmisítés” mechanizmusára, a foglyok egymás közötti viszonyára. Mindezt „magyar perspektívából” nézve lényegtelennek tekinti, részben a téma rendkívüli bonyolultsága és a bemutatásához szükséges kompetencia hiánya miatt, de azért is, mert a

megszállt Lengyelországban működtetett „halálgyárért” nem a „Horthy-fasizmus”, hanem a korabeli német állam, illetve a náciak viselték a felelősséget. Figyelemre méltó tény, hogy a HDKE kiállítása hallgat az auschwitz-i magyar túlélők visszaemlékezéseiről is, pedig 1945 óta komoly memoár-irodalom született, amely még a közelmúltban is fontos munkákkal bővült. (Lásd. keretben a nem a teljességre törekvő bibliográfiát.) (Karsai László 2001-ben

megjelent *Holokausz*t című, terjedelmes kompiláció-jában csak rövid fejezet, alig tizenhét oldal szól az összes haláltáborról.)

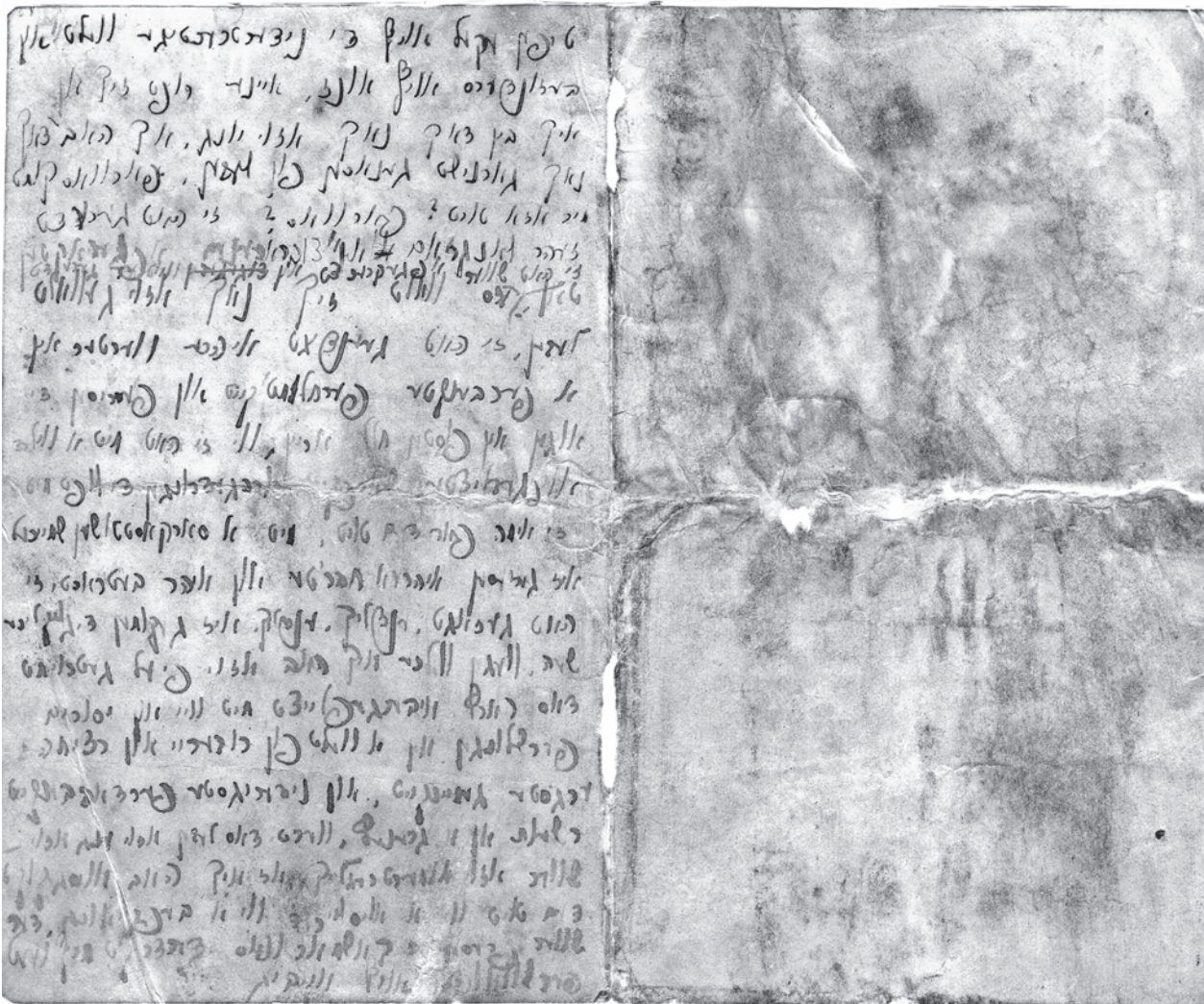
Mindaz, ami a különféle típusú náci táborokban, de különösen Auschwitzban történt a foglyokkal, fájdalmas, kínos és zavarba ejtő tapasztalat, többé-kevésbé feldolgozhatatlan az emberiség számára. Mivel a hazai közvélemény többé-kevésbé szem elől tévesztette a *soá* egyetemes jellegét, mondhatni univerzalitását, nem figyelt fel azokra a rendkívüli súlyú morális „határhelyzetekre”, amelyek mindekenélőtt a lengyel, ukrán és balti zsidóság elpusztítása során merültek fel, és a magyarokat nem, vagy csak kevésbé érintették. Itt mindenekelőtt a gettók felállításakor a nácik által, azonos forgatókönyvet követve életre hívott Zsidó Tanácsok működésére, tagjainak hihetetlen erkölcsi dilemmáira gondolunk, továbbá a gettórendőrség zsidó tagjainak tevékenységére. Ugyanez a felfoghatatlan erkölcsi dilemma – vagyis, hogy részt vehetnek-e zsidók társaik tömeges elpusztításában, és ha igen, eközben miként őrizhetik meg emberségüket, tehetnek-e a legfőbb vallási parancsoknak – jelent meg a Sonderkommando tagjainak esetében is, akik Auschwitzban közreműködtek a deportáltak elgázolásában, majd elhamvasztásában.

Tudomásul kell vennünk, hogy a haláltáborok, különösen a „minalágerként” és „módszertani központként” üzemelő auschwitz komplexum, mind a nem zsidó foglyokból, mind pedig magukból a különböző csoportokra szakadt, a túlélésért küzdő zsidó csoportokból és egyénekből a lehető legrosszabb jellemvonásokat hozták felszínre. A nácik, akik tisztában voltak a zsidóság gyöngeségével és megosztottságával, azzal, hogy tagjai csak szimbolikus közösséget alkotnak, állítólagos belső összetartásuk és szolidaritásuk csak legenda, pokoli „tömegkísérletet” végeztek velük. A sorsukra vonatkozó minden információ tudatos visszatartásával és adagolásával kihasználták áldozataik jóhiszeműségét, elérték, hogy a túlélés reményében hagyják magukat kirabolni, és önként végigjárnak a jogfosztás különböző fokozatait, amely végül a gázkamrákba vezette őket. Ugyanakkor egyes foglyokban sikerült büntudatot ébreszteni a családjuk pusztulása miatt, és elérték, hogy perverz bosszúvágy alakuljon ki bennük naiv, újonnan érkezett sorstársaik iránt. Ezekből a szerencsétlenekből lettek, amennyiben önként vállalkoztak a hóhérsegédi feladatra, a kápók. Náluk végbement az a lelki folyamat, ami később „Stockholm-szindrómaként” vált ismeretessé, vagyis hogy a rabok egy része, köztük zsidók is, azonosultak rabtartóikkal, átvette az SS-őrök és a többi kápo mentalitását.

A *Hangok a hamu alatt* című kötet könyvben többféle szöveg található: eredeti visszaemlékezések, az utókornak szóló üzenetek, tanúskodások, melyeket az auschwitzzi Sonderkommando kivégzett tagjai írtak és rejtettek el fémdobozokban a krematóriumok körül, a földben. Ezek 1945 és 1980 között kerültek napvilágra. Szerzőjük Zalmen Gradowski, Lejb Langfus és Zalmen Lewental. Az úgynevezett auschwitzzi tekercesek (*Megilot Auschwitz*) megdöbbentő, eredetileg jiddisül írt, az idők folyamán kis részben olvashatatlanná vált, de alapjában véve hiteles szövegek. Kiegészítik őket a Sonderkommando túlélő tagjainak vallomásai az ún. krakkói perben, Szlama Dragon, Henryk Tauber és egy Feinsilber nevű volt auschwitzzi fogoly beszámolója 1945 májusából. Végül Gideon Greif egy hosszabb héber nyelvű interjúja olvasható a kötetben, melyet a nyolcvanas években készített Izraelben egy Jakov Gabbay nevű túlélővel, az auschwitzzi Sonderkommando görög zsidó tagjával. A lábjegyzetekkel ellátott tanúvallomásokhoz tanulmányok társulnak, neves francia, lengyel és olasz történészek, Georges Benoussan, Franciszek Piper, Carlo Saletti és Philippe Mesnard tollából, melyek az auschwitzzi Sonderkommando speciális helyzetével, az 1944. október hetedik-i lázadással és az elrejtett kéziratok sorsával foglalkoznak.

Kezdjük az 1910-ben, Suwalkiban született, a második világháború előtt kereskedőként dolgozó Gradowski megdöbbentő emlékiratával, mely a leghosszabb és a legérdekesebb. Ő használja szövegében „a pokol szívében” kifejezést. Visszaemlékezése sorsáról annyit tudni, hogy a szerző a hamvak alatt, egy árok mélyén ásott egy üreget, oda rejtette egy fémdobozban a *Jegyzetek* és a *Levél* című, jiddis nyelvű, hosszabb kéziratokat. Előbbi nincs keltezve, utóbbi alján az a szerző aláírása és az 1944. szeptember hatodik-i dátum olvasható. Hátrahagyott üzenetét 1945. március ötödikén fedezték fel, amikor a III. sz. krematórium romjai körül a szovjet hadsereg bizottsága kutatót. A *Jegyzeteket* Gradowski „Auschwitz-Birkenauban elégetett családomnak, Szonjának, feleségemnek, anyámnak, Sárának, nővéremnek, Eszter-Ráhelnek, Luba húgomnak, apósomnak, Rafaelnek, sógoromnak, Volfnak” ajánlotta.

A hang, melyen megszólal, érzékelteti a tragédiát, amelynek részese: „Gyere közelebb, ember, a világ boldog polgára, aki egy olyan világban él, ahol létezik még a boldogság, öröm és gyönyör, és elmondom neked, hogy a mi időnkben aljas bűnözők hogyan alakították át egy nép boldogságát szerencsétlenséggé, hogyan változtatták örömét örök szomorúsággá, hogyan tették tönkre örökre az élet-

Az Auschwitzban elásott, jiddis nyelven írt sonderkommandós feljegyzés első lapja.
Az Auschwitz Múzeum tulajdona

örömét.” A Grodnóból származó Gradowski 91 oldalas kézírata részletesen elmeséli az Auschwitzig vezető gyötrelmes útját, és visszatérően utal arra, hogy a lengyel lakosság egyértelműen elzárkózott attól, hogy bármiféle segítséget nyújtson az üldözött zsidóknak, így tragédiájuk elkerülhetetlen volt. Ugyanakkor a *Levélben* egyértelmű célzás olvasható a Sonderkommando készülő felkelésre és az előkészület nehézségeire.

„Mi, a Sonderkommando tagjai hosszú ideje véget akarunk vetni annak a rettenetes munkának, amelyre halálos fenyegetéssel kényszerítettek. Valami nagyot akarunk véghez vinni. A táborban lévők, akiknek egy része zsidó, orosz és lengyel, minden erejükkel vissza akarnak tartani, és kötelezni akarnak arra, hogy előre

jelentsük be a lázadás időpontját. De a nap közel. Már holnap bekövetkezhethet. A legnagyobb veszély és a legnagyobb izgatottság közepette trom ezeket a sorokat. Bízom benne, hogy a jövő ítélkezhethet felettünk a Jegyzetek alapján, s talán a világ érzékelni tudja annak a tragikus világnak legalább egy halvány visszfényét, amelyet átéltünk.”

Az ortodox zsidó családból származó, varsói illetőségű Lejb Langfus 62 oldalas kéziratát egy helybéli lengyel lakos, Gustav Borowczyk találta meg 1945 áprilisában. Ennek is *Jegyzetek* a címe, és 1942 novemberétől írja le az átélt eseményeket, amikor egy Makow nevű lengyel városból előbb egy átmeneti táborba, Mlawa városba kergették, ahonnan végül Auschwitzba került. Ez a kézirat is feltehe-

tően 1944. november 24-én ér véget, a biztos halál tudatában, amikor már elkezdődött a tömeggyilkosságok nyomainak eltüntetése, de a IV. sz. krematórium és gázkamra még működött: „Százhetvenen maradtunk, és a szaunába megyünk. Biztosak vagyunk, hogy a halálba küldenek. Kiválasztottak harminc embert, hogy maradjon a négyes számú krematóriumnál.” Ebben a kéziratban nem esik szó a lázadásról, csak a tömeges megsemmisítés borzalmairól.

Végül a harmadik „auschwitzzi tekercs”: az 1918-ban született Zalmen Lewenal Lejbfushoz hasonlóan a varsói jesiva növendéke volt. *Jegyzetek* című szövegét 1962. október 17-én találták meg a III. sz. krematórium romjainak környékén, egy félliteres, lezárt edényben. A 75 oldalas, jiddis nyelvű kéziratot 1944. október 10-ig tudta írni, valószínűleg a lázadást követő megtorlásban végezték ki, 1944. november végén. Ebben olvasható a felkelés legrészletesebb leírása.

„1944 október hetediké volt, szombat reggel, amikor megtudtuk, hogy a nap közepén indul a teherautókonvoj a II–IV. krematórium háromszáz emberével. Utoljára megbeszéltük, hogyan helyezkedjünk el, és világosan és pontosan jeleztük szövetségeseinknek, hogy a különböző esetekben hogyan kell viselkedniük. És mihelyst negyed kettő lett, már megjelentek a háromszáz emberért, akik hibetetlen hősiességgel visszautasították a parancsot, és a helyükön maradtak. Majd nagy kiáltással, pengékkel és kalapácsokkal felfegyverkezve az őrekre vetették magukat, többet közülük megsebesítettek, miközben a többiek tették ami teltettek, kövekkel bombázták őket. Könnyű elképzelni, milyen következménnyel járt mindez. Alig telt el néhány perc, teherautók érkeztek, rajtuk egy géppisztolyokkal felszerelt SS-század, géppisztolyokkal és kézi gránátokkal, annyi fegyverrel, hogy egy fogolyra legalább két géppisztoly jutott. Mekkora bűnszereget mozgósítottak ellenünk! A mieink, látva, hogy elveszték, az utolsó pillanatban fel akarták gyújtani a krematóriumot, de amikor kiadták a tűzparancsot, a helyszínen agyonlőtték őket. A krematóriumot elborította a füst. Mi, az I. és II. sz. krematórium kommandójának tagjai, messziről láttuk a tűz lángjait, és hallottuk a különösen erős fegyverropogást, és biztosak voltunk benne, hogy a másik kommandó tagjaiból senki sem maradt életben.”

A Saul fia a III. sz. gázkamrában és krematóriumban játszódik. A Röhrig Géza alakította, Ungvárról származó Saul Ausländer és társai (akik természetesen fiktív szereplők) a dokumentumkötet szerint a III. sz. krematórium lakói voltak. A kamera kívülről nem mutatja az épületet, mely az I., II.

és IV. számú, hasonló létesítményekhez hasonlóan nem hasonlított az ismert barakkokra. A tömeggyilkosságok végrehajtásának helyét az SS kívülről egészen jól kinéző, nagyobb családi házaknak álcázta. Ezeknek az alagsora, ahol a gázkamrák és a hullaégető kemencék voltak, jóval terjedelmesebb volt, mint az, ami a föld felszíne fölé emelkedett. Alsó szintjén az újonnan érkezett zsidók tömeges megsemmisítése zajlott a gázkamrákban, felső szintjén viszont viszonylag elviselhető viszonyok uralkodtak: nem voltak ott emeletes ágyak, az asztalon bőségesen állt az ennivaló, sőt, a szeszes italok is. Itt a foglyok a körülményekhez képest kedélyesen érintkeztek egyes SS-örökkel, még énekeltek is velük.

Erről a tábor többi részlegétől hermetikusan elzárt, horrorisztikus világról a magyar olvasó mindaddig csak a Nagyváradról deportált Nyiszli Miklós *Mengele boncolóorvosa voltam* című emlékirataiból értesülhetett, melyben leírja a Sonderkommando tevékenységét. (Az orvos maga is szerepel Nemes Jeles László filmjében, az SS szelekciót végző és „kísérletező” orvosainak munkatársaként.) Nyiszli több kiadásban, idegen nyelveken is megjelent emlékirata azonban távolról sem annyira drámai hangvételű, mint Zalmen Gradowski, Lejb Langfus és Zalmen Lewental fennmaradt üzenetei. Ennek több oka is van.

Az első: Nyiszli 1946-ban írta meg az emlékezéseit, vagyis átvészelte a holokausztot, és tanúja volt annak, hogy „helyreállt az erkölcsi világrend”. Ráadásul „kiemelt” munkaköréből következően még Auschwitzban is megvolt az esélye a túlélésre. Viszont a három fogoly az utóknak üzent, ugyanis biztos lehetett benne, hogy a Sonderkommando többi, előttük ugyanítt dolgozó tagjaihoz hasonlóan kivégzik őket a németek, mint „titokhordozókat”. Másodsorban: Nyiszli doktort jóval kevésbé nyomasztotta az erkölcsi felelősség, mint a három, testamentumot hátrahagyó foglyot, ugyanis a doktor nem vett részt, még ellenállhatatlan kényszer hatása alatt sem, a zsidók tömegeinek meggyilkolásában. Nem terelte őket a gázkamráig, és nem zárta rájuk a légmentesen záródó vasajtót. A doktornak élőkkel nem volt dolga, csak holttestekkel. Végül: a doktor nem vett részt a hármasszámú Sonderkommando lázadásában, bár említést tesz róla.

Az auschwitzzi tekercek szerzői lengyel zsidók voltak, akik látták a szeretteik halálát, és az a tömérdek borzalom, amelyet teljes kiszolgáltatottságban, még Auschwitz előtt átéltek, iszonyúan megkeményítette a lelküket. (Az 1939 szeptembere és 1941 júniusa között a szovjetek által megszállt Grodnóból származó, írói képességekkel rendelkező Gradowski írja le legrészletesebben az előzmé-

nyeket is: Kielbazynban átmeneti táborban, majd a bialystoki gettóban volt, innen került Auschwitzba.) A három fogoly egyike sem jelentkezett önként a Sonderkommandóba, kijelölték őket, úgy, hogy nem tudták, mi lesz a feladatuk. Hátrahagyott írásaikban fontos motívum a félelem, hogy az utókor nem hiszi el nekik az iszonyatot, aminek tanúi voltak, továbbá, hogy a németeknek sikerül kipusztítani az egész zsidóságot, és Izrael népéből csak hamvak maradnak. A szerzők részletesen beszámolnak a krematóriumok szadista parancsnokának, Otto Moll SS főtörzsőrmesternek a rémtetteiről. A gázkamrákat csak „bunkerként” emlegetik, szaunának az előtte lévő öltözőt nevezik, ahol az ő dolguk volt a meztelenre vetkőzött zsidók holmijainak az átkutatása.

Az auschwitzzi tekercekből kitűnik, mennyire nyomasztotta mind Gradowskit, mind Langfust, mint Lewentalt az erkölcsi felelősség, annak ellenére, hogy már nem voltak képesek sírásra. Előbbi beszámolt arról, hogy egy nyolcéves kislány, akit egyéves öccsével együtt öltek meg, mielőtt belépett a gázkamrába, szemrehányást tett neki, amiért zsidó léte felcsapott hóhérnak. És ezt szótlanul kellett tűrniük, ugyanis értelmetlen és kilátástalan volt a sorsukra váró tömegeknek megmondani azt, hogy mi vár rájuk. (A Sonderkommando egyik tagja, amikor egy barátja feleségét fedezte fel a sorban, elmondta neki, hogy a gázba kerülnek, de a kitörő tömeges ellenszegülést az SS őrség tagjai elnyomták, és az áldozatokat „felizgató” foglyot élve a hamvasztó kemencébe dobták.) Egyes „sonderes” foglyok összeroppantak, öngyilkosok lettek. Mások szimbolikusan próbáltak vezetkedni: ennek fogható fel a testamentumok hátrahagyásán kívül az is, hogy a krematóriumból származó hamvakból keveset, kaddist mondva fölöttük, dobozban elhantoltak. Vagyis a filmnek ez a motívuma is a valóságra épül. Igaz, az, amire a filmen Saul készül, vagyis hogy a fiának látott halott gyereket a vallási parancs szerint a földre temesse, az alkotói képzelet szülötte.

A *Saul fia* című film utolsó harmada a felkelés előkészületeiről, majd a kétségbeesett, reménytelen lázadás kitöréséről szól, amelyről eddig keveset tudott a magyar közvélemény. A *Hangok a hamu alatt* című kötetben szereplő történeti tanulmányok alapján állíthatjuk, hogy Nemes Jeles András filmje hitelesen ábrázolja az eseményeket. Tény, hogy a robbanóanyagot a III. számú krematórium Sonderkommandójának tagjai a női foglyoktól szerezték, akikkel különleges státuszuknál fogva kapcsolatba léphettek. (A lázadás elfojtása után négy zsidó nőt még 1945. január elején, Auschwitz kiürítése előtt fel is akasztottak közreműködésük miatt.)

Megfelel a tényeknek a lázadás ábrázolása is. Ez az akció azért sem sikerülhetett, és maradt elszigetelt esemény, mert a Sonderkommando tagjainak helyzete alapvetően különbözött a foglyok többségétől. A csoportnak 1944 nyarán volt a legnagyobb létszáma, amikor a magyar zsidók tömege érkezett a gázkamrákba és a négy krematóriumba. Összesen mintegy kilencszázan voltak, de amikor kevesebb deportálószerelvény érkezett, csökkentették a számukat, az SS likvidálta őket. A „sonderes” foglyok többsége lengyel, szlovák és görög volt, de akadtak közöttük magyarok is. (Emlékezetes a filmnek az a jelenete is, amikor egy SS a csoport vezetőjét arra „kéri”, hogy jelölje ki azokat a társait, akikről „megválnak”.)

1944 októberében újabb radikális „létszámcsökkentésre” került sor a Sonderkommandóban, melynek tagjait sürgette az idő. Ugyanakkor az auschwitzzi ellenállási mozgalom vezetői, akikkel kapcsolatot tartottak fenn, további várakozást kívántak tőlük. Ilyen körülmények között a lázadás eleve reménytelen volt, nem véletlen, hogy II. sz. krematórium kiszolgálói nem is lázadtak. A III. sz. krematórium felrobbantása is inkább szimbolikus tett volt, tekintettel arra, hogy ekkor már jelentősen csökkent a tömegyilkosságok intenzitása, és a németek maguk is a gáztetteik nyomainak eltüntetésén mesterkedtek. Vagyis Saul Ausländer habozása, bizonytalankodása is hiteles, hiszen az alig több mint egy óráig tartó lázadás, melynek során a foglyoknak négy-öt SS-ört sikerült megölniük, inkább az erkölcsi tehertől való megszabadulás gesztusa volt, mint komoly kísérlet az ellenállásra. Megtorlásként 1944. október hetedikén délután mintegy négyszáz „sonderes” fogollyal végeztek az SS-ek, még a tábor területén.

Ismeretes, hogy a „sondereseket” Auschwitzban gyanakodva, sőt gyűlölettel szemlélte a többi fogoly. Primo Levi arról ír, hogy mivel a tetemetek ők szállították át a gázkamrákból a hamvasztó kemencékbe, állandó hullaszagot árasztottak magukból. Hannah Arendt az erkölcsi felelősségüket firtatta. Ugyanakkor Yakov Gabbay görög zsidó túlélő, a Sonderkommando egykori tagja egyértelműen azt vallotta: „A németeknek kell szégyenkezniük, nem nekem.”

Nemes Jeles Lászlónak a *Saul fia* című, díjnyertes filmje megérdemelt visszhangot keltett. Ez a nagyszerű, megrázó mozi a holokauszt eddig ismeretlen, felfoghatatlanul tragikus erkölcsi dilemmáját dolgozta fel, újat volt képes mondani oly módon, hogy a lehető legnagyobb mértékben hűséges maradt a történelmi tényekhez.

MAGYAR EMLÉKIRATOK AUSCHWITZRÓL

Randolph L. Braham 2011-es bibliográfiájában hatszáz magyar nyelvű holokauszt-memoár és irodalmi feldolgozást sorol fel, továbbá több mint száz naplót és húsz interjúkötetet. Ezeknek a forrásoknak a többsége a munkaszolgálatral és a zsidók 1944–45-ös budapesti bujkálásával, illetve a vidéki gettókkal, a munkaszolgálatral, illetve más koncentrációs táborokkal foglalkozik.

Csak viszonylag kevés és kis terjedelmű visszaemlékezés foglalkozik azzal, amit a magyar zsidók Auschwitzban átéltek, ezek közül kiemelkedik Nyiszli Miklós nagyváradi orvos először 1946-ban, majd többször kiadott könyve, a *Mengele boncolóorvos voltam*.

Közvetlenül a felszabadulás után megjelent emlékiratok: Sz. Palkó Vilma: *A német halálgyárak* (1946); Spronz József: *Fogoly voltam Auschwitzban* (1946); Frank Erzsébet: *365 nap* (1946); Garai András Júda: *Az ördög vigyorgott a lángokból* (1946); Betlen Oszkár: *Élet a halál földjén* (1959); Rózsa Ágnes: *Nürnbergi lágernapló 1944–45* (1978) illetve Szilágyi Sándor: *Nevem 4504* (1987).

Az 1989–90-es rendszerváltás után jelent meg az auschwitzi visszaemlékezések „új hulláma”.

Havas Ágnes: *Elmondom hát mindenkinek* (Central Média csoport Zrt, 2014.; Magyar Isaacson Judit: *Köszönet az életért* (Novella Könyvkiadó, 2008); Kiss László: *Auschwitzi napló* (Zachor alapítvány, 2010); Kardos Klára: *Auschwitzi napló* (Szent Gellért kiadó, 2001); Pauk Anna: *A 12539-es sz. fogoly (CET, 2001)*; Heller György: *Auschwitzi napló* (Oriold és társai kiadó, 2013); Hirsch Gábor: *Békécsaba–Auschwitz–Birkenau retúr* (Tevan Alapítvány, 2013); Nicolas Roth: *Tizenhat évesen Auschwitzban – Egy debreceni zsidó visszaemlékezései* (DZSH–Merkava, 2015). Még néhány, a rendszerváltás óta megjelent memoár, a teljesség igénye nélkül: Braun György: *Hatan voltunk... Mátészalka – Auschwitz – Birkenau – Los Angeles* (Debrecen, 1992); László Károly: *Tóparti nyaralás* (Mundus, 2004); Jechezékel Hárfenesz: *Lágernapló 1944–45* (Pesti Szalon, 1993); Ausch Klára és Szita Szabolcs: *Ajándékba kaptam az életet. Egy 16 éves lány feljegyzései Auschwitzból* (Kecskemét, BT-Press, 2004); Kertész Lilly: *Mindent felfaltak a lángok* (Ex Libris, 1995); Fahidi Éva: *Anima rerum* (Tudomány kiadó, 2006). Izraelben a nyolcvanas évektől több magyar zsidó túlélő emlékezése jelent meg, jórészt a szerzők költségén, vagy alapítványi támogatással. Ezek a magyarul és héberül egyaránt olvasható vékony kötetek illetve füzetek érzelmileg hitelesek, tükrözik a szörnyű traumát, amit népes családjuk elvesztése jelentett a túlélőknek, ugyanakkor az információértékük csekély. E memoárok tipikus képviselője a Szabolcs megyei Kék községből elszármazott Weisz-Grüner Alíz 1992-ben, Bné-Brákban kiadott kötete, az *Ágak gyökér nélkül*.